

ЄВРОПЕЙСЬКА
ЗОВНІШНЯ
ПОЛІТИКА
ДОБИ РАНЬОГО
НОВОГО І НОВОГО
ЧАСУ: ПРОБЛЕМИ
ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ
(ТЕОРЕТИКО-
МЕТОДОЛОГІЧНИЙ
АСПЕКТ)

Ця тема стосується досить складного історичного явища – виникнення і еволюції європейської системи держав.

Особливість цієї статті – концептуально витримане висвітлення і теоретичний аналіз європейської зовнішньої політики та дипломатії раннього Нового і Нового часу. Велика кількість літератури описувала цей період і європейську систему держав переважно подієво. Підхід же автора вирізняється спробою системного дослідження, а саме – через аналіз процесу інституційного оформлення, становлення зовнішньої політики і тим самим формування європейської системи міжнародних відносин. В цьому підході – його евристичне значення і прирошення нового знання. Методологічну основу дослідження складають метод аналогій, синхронний метод, метод періодизації (діахронний метод), порівняльно-історичний метод, структурно-системний метод, ретроспективний метод та інші. Для вивчення історичних процесів, явищ і подій автор використав теорію інституцій і інституційних змін в політичних і пра-

ЦІВАТИЙ В.Г.,
кандидат історичних
наук, доцент

*Дипломатична
академія України
при МЗС України*

вових системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування політичних систем упродовж тривалого часу.

Дана стаття продовжує попередні дослідження автора¹.

Інституалізація зовнішньої політики – це термін, який автор пропонує використовувати як похідну форму від слова "інститут" (від лат. *institutio* – настанова) для позначення певних інститутотвірних процесів, органів чи установ, безпосередньо пов'язаних з поняттям "зовнішня політика та дипломатія", зокрема процес утворення, оформлення і перетворення зовнішньополітичних функцій держави і зовнішніх зносин держави із звичайних, певною мірою спорадичних, на повноцінний державно-правовий інститут міждержавних відносин на конституційно-політичному рівні.

Характер і ступінь інституалізації суспільства, тобто кількість виникаючих в ньому інститутів і процес їх утворення, свідчать про тип суспільства і етапність його розвитку, тип держави і права, тип політичної системи і асоціативного життя, свободи утворення політичних і інших об'єднань.

Інституціоналізація – це перетворення будь-якого політичного явища (зокрема зовнішньої політики) на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом з певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівней влади і іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, дипломатичні методи, протокол тощо).

Початкові форми інституалізації (зокрема, зовнішньої політики) виникають на рівні самоорганізуючих (стихійних) процесів (рухів), як, наприклад, реалізація зовнішніх функцій держав з упорядкованими і спрямованими діями; лідери (держави-лідери), здатні очолити і спрямувати цей процес; зачатки постійних керівних органів зовнішніх зносин, а саме явище піддається (реально чи формально) керуванню (управлінню) – наприклад, європейська система держав XVI-XVIII ст. в еволюційно-часовому вимірі.

Більш розвинені форми інституалізації складаються в політичній системі суспільства із сформованими політичними інститутами і інституційною структурою влади, установ, політичних асоціацій тощо – наприклад в рамках європейської системи держав XIX-XX ст. (зокрема, інституалізація зовнішньої політики Європейського Союзу).

Дослідження історії зовнішньої політики та дипломатії має практичне значення. І не тільки тому, що сучасники мають можливість навчитись чогось з минулого, а й тому, що сучасне і майбутнє пов'язані з минулим неперервністю суспільних інституцій.

годнішній і завтрашній вибір формується минулим. А минуле можна зрозуміти лише як розповідь про еволюційний розвиток інституцій, зокрема зовнішньополітичних інституційних процесів.

Головна роль інституцій у суспільстві полягає в тому, щоб зменшити невизначеність причинно-наслідкових зв'язків шляхом встановлення постійної (але не обов'язково ефективної) структури людської взаємодії.

Усі інституції (правила поведінки, звичаї, закони, норми, установи, дипломатичні методи тощо) поступово змінюються, а тому безперервно змінюють доступні нам варіанти вибору.

Інституційна зміна – це складний процес, який підготовлений накопиченням змін правил, неофіційних обмежень, характеру та ефективності дотримання правил та норм.

Як правило, інституції змінюються поступово, і навіть раптові зміни (як-от революція або завоювання) ніколи не бувають стрибкоподібними. Це обумовлюється наслідком прив'язаності неофіційних обмежень до суспільства. Хоча офіційні правила можуть змінитися за одну ніч унаслідок політичних або юридичних рішень, неофіційні обмеження, пов'язані зі звичаями, традиціями та кодексами поведінки, протокольною практикою, набагато менше піддаються впливу цілеспрямованої політики.

Інституційна зміна визначає шлях, яким суспільства розвиваються в часі, і тому є ключем до розуміння історичних змін. Ці історико-культурні обмеження не лише пов'язують минуле із сучасним і майбутнім, але й дають нам ключ до пояснення шляхів історичних змін (від XVI до XXI століття).

На рубежі Середньовіччя та раннього Нового часу середньовічна політична мапа Європи піддається суттєвим змінам. На тлі державно-правових процесів прояву претензій імператорів та пап, універсалізму, партикуляризму окремих держав, виокремлюється найбільш оптимальний та історично виправданий, найбільш об'єктивно обумовлений шлях розвитку на Європейському континенті – політична централізація (з урахуванням етнокультурних і етнополітичних чинників). Політична централізація водночас, з одного боку, "індивідуалізувала" європейський політичний простір (відносно папсько-імперського універсалізму), з іншого – інтегрувала його (відносно феодалного сепаратизму і всілякого роду середньовічної міської локалізації).

Наприкінці XV століття постають явні обриси принципово нового політичного порядку, утвореного територіальними державами. Його еволюція продовжується в перехідну епоху раннього Нового часу і з XIX ст. ми вже маємо підстави говорити і про національні держави. Європа монархій все більш реально перетворюється на Європу націй.

В XVI-XVII ст. європейське середньовічне політичне різноманіття було зведено до більш-менш оптимального рівня і продовжувало оптимізуватися в XVIII-XIX ст. (наприклад, об'єднання Німеччини і Італії), поки до початку XX ст. кількість європейських політичних суб'єктів (кожна держава відповідно зі своєю зовнішньополітичною стратегією) не наблизилася до тридцяти.

Цей новий політичний порядок у вітчизняній та зарубіжній історіографії прийнято називати системою європейських держав². Вона стала головним підсумком політичного, соціального, економічного, правового, релігійного і культурного розвитку Європи XVI-XVIII ст.³. Визначальна тенденція її розвитку – це рух від хаосу і етнополітичної аморфності його раннього періоду до регіональної компактності XVI-XIX ст.

Унікальність цієї системи полягала у збалансованості приватного (держава з її інтересами внутрішніми і зовнішніми функціями) і загального (Європа як ціле). В XVI-XVIII ст. середньовічний діалог між партикуляризмом і універсалізмом (зокрема і в зовнішньополітичній сфері) ускладнюється і трансформується. Протягом цих століть він відбувається на двох рівнях: в окремих країнах (діалог між державою і "громадянським суспільством", яке поступово формується) і в масштабах Європи (діалог між державами усередині системи і поза нею). У даному контексті об'єктом нашого дослідження є другий, більш загальний рівень, з якого ми виокремлюємо зовнішню політику XVI-XIX ст., і ті процеси інституалізації та інституційних змін, які відбувалися у системі.

Важливою ланкою в "генеалогії" системи європейських держав є італійська міждержавна система (*equilibrio*)⁴. Італія XIV-XVI ст. і її вплив на європейський розвиток ще потребують свого подальшого вивчення і осмислення історичного досвіду. Вона була в XIV-XV ст., безперечно, європейським лідером в економіці, політиці і культурі, а італійські міста – справжньою, оригінальною, достеменною лабораторією політичного досвіду нової проби.

Міські конституції, виборні органи держави, політичні "партії" та їх боротьба – все це разюче відрізняло італійські міста від міських центрів Європи, більш традиційних, більш типологічно наближених. Не перебільшуючи, можна стверджувати, що Італія XIV-XV ст., з самобутнім шляхом історичного розвитку, була почасти репетиційною сценою європейських перехідних процесів наступних століть (перехідної доби європейського суспільства XVI-XVIII ст.).

Одним з історичних досягнень ренесансної Італії була система італійської рівноваги⁵, яку слід розцінювати як певну міні-модель (прототип) системи європейських держав. Саме в Італії, в умовах живого політичного експерименту були "опробовані" нові принципи відносин між державами, які розглядали одна одну в якості формально рівно-

правних суб'єктів загального політичного простору. Цілком закономірно, що саме Італія стала батьківщиною європейської дипломатії.

Структурний зміст, розуміння системи європейських держав (їх зовнішньополітичних функцій) коротко можливо передати формулою "різноманіття у єдності": різні за своїми політичними, правовими, соціально-економічними і культурними характеристиками держави, переслідуючи власні інтереси у взаємному суперництві, складають в той же час цивілізаційну спільноту, існування якої регулює система міждержавних відносин.

Оцінюючи даного типу регіональне утворення в історичному і цивілізаційно-світовому вимірі, слід акцентувати увагу, що у порівнянні з ісламським світом, далекосхідним регіоном (Китай, Японія, Корея), країнами індуїстського ареалу, така система мала усталену координацію складових системи європейських держав, а також формувала чіткі уявлення про партнерство⁶. Партнерство – це більш глибока ступінь взаємної зацікавленості і співробітництва, заснована на геополітичних інтересах усіх сторін, які складають систему.

Отже, система європейських держав (або просто європейська система) в XVI-XIX ст. стала унікальним історичним феноменом, що, зокрема, знайшло своє відображення в інституційних процесах європейської зовнішньої політики.

Ядром європейської системи держав та її початковим простором була Західна Європа, історично найбільш "успішна" частина регіону. Звідси на Центральну і Східну Європу здійснювався системотворюючий вплив: як система Європа розширювалася з заходу на схід і північний схід, в бік Скандинавії. Цей процес охопив XVI-XIX ст. і був безпосередньо пов'язаний з зовнішньополітичною діяльністю держав європейської системи. Протягом раннього Нового і Нового часу відбувався поетапний і досить ускладнений процес інституалізації зовнішньої політики.

В XVI-XVIII ст. до європейської системи включаються нові держави (Росія, Україна), протягом XIX ст. – новоутворені балканські країни. Окремі держави могли зникати з політичної мапи Європи (тимчасово чи надовго), але основний політичний контур регіону залишався незмінним.

Однак це не заважало флуктуаціям європейської системи (зокрема, інституційним змінам зовнішньої політики держав європейської системи), часом вельми драматичним і навіть трагічним. Європа, як цілісність, розвивалась цілком самобутнім шляхом і мала свою власну історичну долю. Цей процес продовжується і на початку XXI століття.

Той факт, що держави європейської системи розвивалися нерівномірно, дає підстави обґрунтувати доцільність дослідження інсти-

туційних процесів, інституційних змін і функціонування зовнішньої політики та дипломатії доби раннього Нового і Нового часу, виокремивши в рамках цього процесу декілька субсистем. Головним критерієм даної класифікації (розподілу держав по субсистемах в межах XVI-XIX ст.) є результативність і ефективність зовнішньої політики та дипломатії у європейському суперництві. З урахуванням об'єкту свого дослідження, автор пропонує наступну класифікацію:

- перша субсистема – Франція, Англія.
- друга субсистема – Священна Римська імперія германської нації, Іспанія, Італія.
- третья субсистема – Сполучені провінції (Голандія), Португалія.
- четверта субсистема – Центральна і Східна Європа, Росія, Україна.
- п'ята субсистема – Швейцарія, Скандинавія, Балканські країни.

Підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що утворення європейської системи (формування і інституційні зовнішньополітичні процеси) виявилось найважливішим чинником європейського історичного стрибка XVI-XIX ст. Необхідно враховувати, що тільки стабілізація етнополітичного ландшафту забезпечує нормальні умови політичної стабільності, економічного і культурного розвитку. Для порівняння досить згадати, наприклад, в тогочасній Азії кардинальні умови виконано не було, її історичний ландшафт залишався "досистемним" не лише в XVI-XIX ст., а і на багато пізніше, майже до середини XX ст.

Одним із головних факторів, які дозволили Європі XVI-XIX ст. і особливо XVI-XVII ст. вистояти в якості системної цілісності, є керований інституційний процес зовнішньої політики і міжнародно-правових норм.

Достоїнством європейської системи був феномен європейського суперництва, яке обмежувалося цілісністю континенту. Воно передбачало зовнішньополітичні правила (в межах окресленості в XVI-XVII ст. і більш визначені в XVIII-XIX ст.), спричинені процесом інституювання міжнародного права, його теоретичного обґрунтування. Кожна європейська держава (де-факто чи де-юре) вважалась суб'єктом міжнародного права і носієм суверенітету.

Крім правової рівності держав, в Європі XVI-XVIII ст. існував приблизний воєнний паритет між найбільш сильними учасниками європейського концерту. Спроби окремих держав досягти безумовного військово-політичного панування не принесли бажаних результатів ні в XVI-XVIII ст., ні в більш пізній час (почасти це було викликано тим, що військові нововведення швидко ставали загальним надбанням). В той же час суперництво змушувало європейські держави постійно напружу-

ватися або в боротьбі за кращі позиції, або ж в намаганнях не відстати від держав-лідерів. Суперництво за політичне превалювання було досить жорстким і за своє відставання (не лише військове, але і будь-яке інше) кожній державі доводилося сплачувати дорогу ціну.

В цілому європейська система являла собою "усталене" історичне середовище, яке примушувало учасників (акторів) євроспілкування відповідати її вимогам в міру своїх можливостей. І однією з найголовніших серед них була вимога окресленості зовнішньої політики, її інституалізації та функціонування.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Див., зокрема: Циватий В.Г. Франко-іспанські відносини кінця XV – початку XVI століття. Дис. канд. іст. наук / 07.00.02. – Всесвітня історія. – З., 1995; він же. Франко-іспанское соперничество за гегемонию в Италии и дипломатия Максимилиана I в 1496-1497 гг. // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV – XVIII вв./Материалы научной конференции. – М., 1993. – С.118-120; він же. Європейська зовнішня політика і дипломатія першої половини XVI століття та українські землі (політико-правовий аспект) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 43-48; він же. Дипломатичні традиції українсько-польських відносин: історія і сучасність // Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття /Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – К., 1999. – С. 81-86; він же. Зовнішня політика та дипломатія Карла VIII напередодні Італійських воєн (1494-1559) (сторінки історії міжнародних відносин і міжнародного права раннього нового часу) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 1999. – Вип. 2. – С.104-112; він же. Проблема влади і владарі-державці у Західній Європі середньовіччя та раннього нового часу (політико-правові теорії і реальність) // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. / Матеріали міжнародної наукової конференції - Чернівці, 2000. – С. 57-62 і т.д.
- ² Див.: Chabod F. Storia de ll'idea d'Europa. – Roma-Bari, 1974; Normann C. La montée de la puissance européenne (1492-1661). – Paris, 1974; Mowat R.V. History of European Diplomacy (1451-1789). – Hamden – Connecticut, 1971; Ивонин Ю.Е. У истоков европейской дипломатии нового времени. – Минск, 1984; Ивонин Ю.Е. Становление европейской системы государств: Англия и Габсбурги на рубеже двух эпох. – Минск, 1989; История Европы. – М., 1993. – Т. 3; М., 1994. – Т. 4.
- ³ Див.: Alba A. L'âge classique 1492-1789. – Paris, 1995; Fisher H.A.L. Storia d'Europa. – Roma, 1995. – Т.1; Histoire de l' Europe. – Paris, 1999. – P. 115-134.
- ⁴ Див.: Livet G. L'équilibre européen de la fin du XVe à la fin XVIIIe siècle. – Paris, 1976; Tenenti A. La formation del mondo moderno XIV-XVII secolo. – Bologna, 1980.
- ⁵ Див.: Storia d'Italia. – Torino, 1994. – Т.1. – P. 96-99.
- ⁶ Див.: Wesson R. State Systems: International Pluralism, Politics and Culture. – N.Y., 1978. – P.21.